

UNIVERZITET U SARAJEVU – PRAVNI FAKULTET

Seriya “Pandemija i pravo”
Eseji, osvrti i komentari
br. 1/2020

Prof. dr. Fikret Karčić
TRI PANDEMIJE KUGE I JUŽNI MEDITERAN

Sarajevo, 4. 5. 2020.

TRI PANDEMIJE KUGE I JUŽNI MEDITERAN

Historičari govore o tri pandemije kuge u pisanoj historiji: Justinijanova kuga (od polovine 6. vijeka), Crna smrt (od polovine 14. vijeka) i Bombajska kuga (od kraja 19. vijeka). Sve tri ove pandemije pogodile su i oblast južnog Mediterana, kolijevku tri velike monoteističke religije. Još 1927. godine britanski orijentalist De Lacy O’Leray (1872–1957) je primijetio da su epidemije imale značaj za historiju čovječanstva koji nadilazi značaj ratova i imperijalnih osvajanja, ali da je, nažalost, mnogo toga ostalo neistraženo u ovoj oblasti.

Posljednjih decenija objavljeno je više studija i članaka o pandemijama i njihovom javljanju u oblasti južnog Mediterana. Ovaj tekst rezimira ta istraživanja.

PRVA PANDEMIJA: JUSTINIJANOVA KUGA

Bizantijski imperator Justinijan (527–565) poznat je ne samo kao kodifikator rimskog prava, nego i kao vladar u čije doba je područjem njegovog carstva zavladała pošast kuge. Bizantski historičar Procopius navodi da je kuga započela u egipatskoj luci Pelusium a zatim se raširila u Aleksandriju. Odatle je dalje doprla do Palestine.¹ Nepoznato je odakle je virus došao: vjeruje se iz Istočne ili Centralne Afrike.

Opis historičara Procopiusa je važan i po tome što je vjerno zabilježio i simptome bolesti koja će kasnije biti poznata kao bubonska kuga, odnosno kuga limfnih žlijezda. Ova kuga će se periodično vraćati u oblasti južnog Mediterana u razmacima od 9 do 12 godina. Smatra se da je nestala sredinom 8. vijeka.

Justinijanova kuga se javljala periodično i u muslimanskim zemljama koje čine današnji Srednji Istok. O tome govore hadisi, zapisi historičara, poezija te zapisi nemuslimanskih autora. Arapski autori govore o pet epidemija kuge.² To su: kuga Širawayha, koja se javila 627–628. u Ctesiphonu; kuga Amwasa, koja je u doba halife Hazreti Omera pogodila arapsku vojsku 638. ili 630. godine u Siriji, a proširila se na Irak i Egipat; kuga Jarifa, koja je pogodila Basru u proljeće 689. godine i odnijela desetine hiljada žrtava; “kuga djevojaka”, koja je pogodila Basru 706. godine, a koja je tako nazvana jer su

¹ Michael W. Dols, “Plague in Early Islamic History”, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 94, no. 3, 1974, str. 372.

² Ibid., 376–380.

njene žrtve bile većinom mlade žene te “kuga Adi ibn Artaha”, koja se raširila u Siriji i Iraku 718. i 719. godine. Šesta kuga je bila Crna smrt.

Većina ovih epidemija kuge desila se u vrijeme vladavine dinastije Emevija, pa su to iskoristili njihovi protivnici da kažu da su kuge nestale kada je nova dinastija – Abasije – došla na vlast 750. godine. To je bio primjer političke interpretacije pojave bolesti, što nije bilo prihvatljivo za sve. Zabilježena je anegdota da je jedan abasijski komandant došao u Damask i rekao okupljenom narodu da je s njihovim dolaskom na vlast prestala kuga. Na to je jedan prisutni rekao: “Bog je milostiv pa nam nije dao u isto vrijeme i kugu i vas.” Historičari navode da se prva kuga u vrijeme Abasija pojavila u vrijeme halife Al-Muqtadira (908–932).

Ove epidemije kuge pogodile su većinom Siriju i Palestinu, a izvan tih zemalja garnizonske gradove Kufu i Basru. Stanovništvo je reagovalo na taj način što je napuštalo gradove, odlazilo u pustinje ili planine i povećano kupovalo začine i parfeme.

Ciklične epidemije su potakle muslimanske naučnike da se počnu baviti pitanjima zaraznih bolesti, da prevode grčka djela iz medicine (Hipocrates i Galen), pišu vlastita zapažanja. To je, također, potaklo teologe i pravnike da formulišu stavove o zaraznim bolestima i njihovoj prirodi.

DRUGA PANDEMIJA: CRNA SMRT

Ova pandemija započela je 1346. godine i vraćala se u ciklusima, otprilike svake decenije. Evropu je pogodila 1347. godine. Kuga se ispoljavala u tri forme: bubonska, pneumonična i septična kuga. Smatra se da je Crna smrt (*Yersinia pestis*) došla iz regiona centralne Azije. Odatle su je Mongoli osvajanjima i trgovačkim putevima prenijeli u region Crnog mora, a dalje trgovci brodovima u južnu Evropu. Nakon toga, kuga se proširila i sjevernim i južnim obalama Mediterana.³ Procjenjuje se da je od ove kuge umrlo više od 20 miliona ljudi.

U zapadnoj Evropi ova kuga je nestala početkom 18. vijeka. Međutim, sporadična vraćanja ove bolesti zabilježena su u južnoj i istočnoj Evropi (npr. 1743. Messina, 1815. Bari, 1770–1772. Moskva itd.).

U muslimanskim zemljama južnog Mediterana ova kuga se pojavila 1347. godine i ciklično se vraćala do 1894. godine. Javljanje kuge u ovom regionu

³ Stuart Borsch, ‘Black Death’, *Encyclopaedia of Islam*, treće izdanje, ur. Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, i Everett Rowson. Pristupljeno 21. 4. 2020. doi:http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_25361.

Michael W. Dolls podijelio je u dva perioda: prvi, od 1347. godine do osmanskog osvajanja Egipta 1517. godine i drugi, koji obuhvata period do 1517. godine do 1894. godine, kada se javlja treća pandemija.⁴

Tokom prvog perioda u Egiptu se desilo 20 većih epidemija kuge, što znači onih koje su se proširile iz lučkih gradova u unutrašnjost zemlje. U isto vrijeme u Siriji i Palestini se javilo 18 velikih epidemija.⁵ Tokom drugog perioda epidemije kuge su se u Egiptu javile 33 puta, dok su u Siriji i Palestini zabilježene 22 veće epidemije. Ovo pokazuje da su se veće epidemije na ovom prostoru javljale svakih 15 godina.⁶

Žarišta epidemija bila su u centralnoj Aziji, zapadnoj Arabiji, Kurdistanu, centralnoj Africi i sjeverno-zapadnoj Indiji. Bolest se širila karavanskim i pomorskim putevima. Posljedice Crne smrti po stanovništvo Bliskog Istoka bile su devastirajuće. Procjenjuje se da je nastradalo između 25% i 33% stanovništva Egipta i Sirije. Napuštena su obradiva zemljišta jer je došlo do masovnog bježanja stanovništva iz naseljenih mjesta. Nakon toga uslijedila je glad, te su se posljedice pandemije multiplicirale.⁷

Istraživači zaključuju da je na osmanskim teritorijama kuga bila prisutna gotovo pola milenija.⁸ O kugi u Osmanskoj Carevini u 16. vijeku nema mnogo podataka. U 17. vijeku već su zabilježene epidemije kuge u pokrajinama kao što je Alžir.

Kroz cijeli 18. vijek kuga se ciklično javlja: u Albaniji i Epiru 42 puta, u Bugarskoj 18 puta, u Bosni 41 put.⁹

Nukhet Varlik je navela da je u osmanskome periodu Istanbul bio pogođen epidemijom 230 puta, a drugi veliki grad – Solun – 142 puta.¹⁰ Ciklične pojave kuge u Bosni i Hercegovini, koje su se javljale u vrijeme osmanske vladavine,

⁴ Michael W. Dolls, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 22, no. 2, 1979, str. 167.

⁵ Ibid., str. 169.

⁶ Ibid., str. 176.

⁷ B. Shoshan i D. Panzac, "Waba", u *Encyclopaedia of Islam*, drugo izdanje, ur. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, pristupljeno 21. 4. 2020. doi: http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam COM_25361.

⁸ Nukhet Varlik, "New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters", *The Medieval Globe*, vol. 1, no. 1 article 9, str. 205.

⁹ Shoshan i D. Panzac, "Waba", u *Encyclopaedia of Islam*, drugo izdanje, ur. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, pristupljeno 21. 4. 2020. doi: http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam COM_25361.

¹⁰ Ibid., str. 206.

uticale su na to da Habsburška Carevina uspostavi sanitarni kordon prema tada najzapadnijoj osmanskoj pokrajini.¹¹

Smatra se da su epidemije kuge bile jedan od glavnih faktora dekadence Osmanske Carevine u 18. vijeku. Konačno, kuga je u osmanskoj državi nestala 1844. godine.

TREĆA PANDEMIJA: BOMBAJSKA KUGA

Ova pandemija je započela na Dalekom Istoku 1772. godine u kineskoj pokrajini Yunnan. Zatim se proširila u Canton i Hong Kong 1894. godine, a odatle lučkim gradovima po cijelom svijetu. U Bombaju se javila 1896. godine u uslovima prenaseljenosti i niskog nivoa higijene. Iste godine dva mornara, koji su doplovili brodom iz Bombaja, umrli su na dokovima Temze i tako donijeli ovu bolest u London. Odatle je ova pandemija dobila i ime "Bombajska kuga".

Šireći se pomorskim putevima stigla je do Aleksandrije u Egiptu 1899. godine, zatim u druge lučke gradove Mediterana. Uočeno je da su glavni prenosioci ove bolesti bili crni pacovi. Niski higijenski uslovi u naseljima, na brodovima i u lukama pogodovali su njenom širenju.

Za ovu pandemiju je karakteristično to da je koincidirala sa ili potakla naučno istraživanje pojave ove bolesti, njenog širenja i liječenja. Godine 1897. u Veneciji je sazvana Međunarodna sanitarna konferencija na kojoj je učestvovalo 11 zemalja (Kina, Japan, SAD, Velika Britanija, Francuska, Njemačka, Italija, Austro-Ugarska, Holandija, Rusija i Meksiko).¹² Vidi se da nijedna većinski muslimanska zemlja nije učestvovala na ovoj konferenciji. Treća pandemija kuge desila se u vrijeme kada je centar nauke već bio u Evropi, a muslimanski autori nisu tome mogli dati svoj doprinos. Borbe protiv pandemija koje će uslijediti biće nakon toga vođene iz drugih centara svijeta.

Ova pandemija bila je prisutna u Evropi do pedesetih godina 20. vijeka, što ne čini tako davnu prošlost. Njenom nestanku doprinio je napredak u oblasti higijene: uvođenje kupatila u stanove i kuće, pronalazak usisivača, dezinfekcije i deratizacije. I pored toga, iznenađujuće je da se ova bolest prije jednu deceniju pojavila u dvije muslimanske zemlje Mediterana: u Alžiru 2007. godine i Libiji 2013. godine.

¹¹ Boro Bronza, "Austrian Measures for Prevention and Control of the Plague Epidemic Along the Border with the Ottoman Empire During the 18th Century", *Scripta Medica*, vol. 50, no. 4, 2019, str. 177-184.

¹² B. Bramanti, KR. Dean, L. Walloe, Stenseth N. Chr, "The Third Plague Pandemic in Europe", *Proceedings of the Royal Society*, 2018, <http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2018.2429>.

Nakon nestanka ove pošasti na svjetskoj pozornici pojavile su se druge pandemije.

MUSLIMANSKE REAKCIJE I REFLEKSIJE O PANDEMIJAMA

Glavni oblici reakcije stanovništva južnog Mediterana, Jevreja, muslimana i kršćana, bile su procesije, javni skupovi i molitve.¹³ Ove reakcije su često bile međuvjerskog karaktera: stanovništvo se u određeno vrijeme molilo Bogu da otkloni pošast, svako prema svom vjerezakonu. Muslimani su, na primjer, na ovim skupovima čitali Kur'an i Buharijinu zbirku hadisa – *Sahih*.

Važno je napomenuti da u ovim reakcijama u većinskim muslimanskim državama nije bilo optuživanja vjerskih manjina, kao što su Jevreji, za pošast kuge. Po tome je situacija na jugu Mediterana bila drugačija od stanja na sjeveru Mediterana gdje su u vrijeme pošasti Crne smrti bili organizovani pogromi jevrejskog stanovništva.¹⁴

Učeni ljudi sve tri religijske tradicije pisali su djela o kugi sve do početka 20. vijeka. Najveći dio ovih djela još nije doživio kritičko izdanje niti prevod na druge jezike. Muslimanski autori su pisali dvije vrste djela: teološko-pravna i medicinska. U prvoj vrsti djela o kugi autori su se naslanjali na Kur'an i hadise koji o ovoj pošasti govore i raspravljali su o njenom teološkom i pravnom aspektu.

Muslimanski autori su koristili dva termina koji se odnose na kugu i epidemiju: *ta'un*, koji označava kugu, i *waba'*, koji označava epidemiju.¹⁵ Muhyi al-Din Al-Nawawi (1233–1278) je u Komentaru zbirke hadisa Muslima ovako objasnio razliku između ova dva termina:

“*Waba'* uključuje stanje bolesti koja pogađa stanovništvo jednog kraja nasuprot drugim krajevima. To stanje se razlikuje od uobičajenih bolesti po tome što jedna bolest dominira i u drugim aspektima; bolest stanovništva je jedna što je razlika u odnosu na druga vremena kada stanovništvo boluje od različitih bolesti. Svaki *ta'un* je *waba'*, a svaka *waba'* nije *ta'un*.”¹⁶

¹³ Justin Stearns, “New Directions in the Study of Religious Responses to the Black Death”, *History Compass*, 7, 2009, str. 5.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Vidi Lawrence I. Conrad, “Ta'un and Waba' Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 25, no. 3, 1982, str. 268–307.

¹⁶ Ibid., str. 297.

Drugim riječima: svaka kuga je epidemija, a svaka epidemija nije kuga.

Teolozi i pravници su raspravljali o pitanjima porijekla kuge, odnosu između kuge i sudbine, pitanju karantina, o tome da li je kuga kazna ili upozorenje, da li posjeduje apokaliptičnu dimenziju i status mučenika za njene žrtve. Najveći dio muslimanskih teološko-pravnih rasprava, među kojima je najpoznatija ona Ibn Hajara al-Asqalanija (u. 1449) o kugi pod naslovom *Badhl al-ma'un fi fadli al-ta'un*, napisan je u vrijeme Crne smrti. Tada su retrospektivno izučavani i slučajevi kuge u ranoj muslimanskoj historiji i napisana njihova hronologija.

U drugim vrstama djela autori su se naslanjali na medicinska djela grčkih ljekara i vlastito iskustvo. Tako je, na primjer, učenjak Al-Razi (854–935) vrlo precizno opisao simptome bubonske kuge: otekline limfnih žlijezda iza ušiju, ispod pazuha i na preponama, te pretjerano znojenje. U zavisnosti od boje otekline, muslimanski ljekari su razlikovali crnu i crvenu kugu.

Ovi muslimanski autori smatrali su da se kuga prenosi zrakom i savjetovali su ljude da pažljivo biraju gdje će živjeti: da ne žive blizu močvara, radionica, u prenaseljenim gradovima gdje su ulice uske a građevine visoke itd.

ZAKLJUČAK

U oblasti južnog Mediterana pandemije kuge bile su prisutne oko hiljadu i pet stotina godina. U okviru pojedinih pandemija, bolest se javljala u razmacima od decenije ili više. Tokom prve dvije pandemije odgovor na taj izazov bio je uglavnom religijski i teološki. Tek u okviru treće pandemije dolazi do modernog medicinskog odgovora. U tom smislu antičke i srednjevjekovne teološko-pravne spise o kugi zamijenila su moderna istraživanja. Nekadašnje glavne puteve širenja bolesti – karavanske pravce i luke – zamijenili su aerodromi.

Kada se okončala treća pandemija kuge, pedesetih godina 20. vijeka, to nije označilo kraj ovih pošasti. Pojavili su se novi virusi, a globalizovani svijet postao je još više ranjiv na ovaj izazov.

Početak djela o kugi Ibn Hajar al-Asqalanija (rukopis)